

# AZERBAJYCAN

## Devlet – Toplum – Din – Kùltür

1828’de yaşanan Rus işgalinden 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığın ilanına kadar geçen zaman, Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir evreyi temsil etmektedir. Bu süreç, Azerbaycan toplumunun siyasi ve kültürel dönüşümünde kritik bir rol oynamıştır. Aynı zamanda bugünkü Azerbaycan kimliğinin temellerinin de bu dönemde atıldığı görülmektedir. Bu zaman zarfında Mirza Feteli Ahundov ve Mirza Şafi Vazeh gibi önemli aydınlar, aydınlanmanın, batıdan gelen milliyetçilik fikirlerinin doğuşuna ve yayılmasına büyük katkıdabulunmuşlardır. Devamında Çar II. Aleksandr’ın 1860’lı yıllarda gerçekleştirdiği reformlar, basın özgürlüğünün sağlanmasını ve Azerbaycan’da düşünce ve ifade alanında büyük bir ilerleme kaydedilmesini mümkün kılmıştır. Bu dönemde Hasan Bey Zerdabi gibi gazeteci ve düşünürler “Ekinçi” ve “Şergi-Rus” gazeteleri ile “Keşkül” dergisini Azerbaycan Türkçesiyle yayımlayarak süreli yayınlar anlamında ilki başarmış ve Azerbaycan toplumunun siyasi ve kültürel bilincinin gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Şubat 1905’te meydana gelen Rus devriminden sonra ortaya çıkan siyasi parti ve hareketler, Azerbaycan halkının bilinçlenmesine ve siyasi mücadeleye katılımına yeni bir basamak sağlamışlardır. “Hümmet”, “Müsavat” ve “Difai” gibi partilerin kurulması, Azerbaycan toplumunun siyasi çeşitlilik ve milli düşünce etrafındaki değerlere olan bağlılığının artmasına yol açmıştır.

1914’te başlayan I. Dünya Savaşı ile zayıflamış Rus Çarlığı, dünya tarihini sarsacak büyük olaylara gebeydi. Bunların sonucunda 1917’de gerçekleşen Şubat ve Ekim devrimleriyle Moskova’da Bolşevikler iktidarı ele geçirmişlerdir. Yeni iktidarın meydana getirdiği politik ortamda demokratik özgürlükler kaybolmuş ve bunun sonuçlarından biri olarak 22 Nisan 1918’de Kafkasya Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur.

Yeni oluşturulan Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, politik gerilimler ve etnik gruplar arasındaki çatışmalar ile zayıflamıştır. Kafkasya Federasyonu’nu oluşturan Gürcü, Ermeni ve

Azerbaycanlıların arasında milli ve dini farklılığın oluşturduğu siyasi gerginlik ortamı Azerbaycan için bağımsız bir devlet kurma fikrine yol açmıştır. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’nun Azerbaycan’a verdiği siyasi ve kültürel destek de Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesinde etkili olmuş ve sonuç olarak 28 Mayıs 1918’de bağımsız Azerbaycan kurulmuştur.

AZERBAJYCAN Devlet – Toplum – Din – Kùltür

Ed. Dr. Mehmet Ali Bolat

İZ

# AZERBAJYCAN

## Devlet – Toplum – Din – Kùltür



Ed. Dr. Mehmet Ali Bolat

İZ İstanbul Zaim Sabahattin Üniversitesi

**AZERBAYCAN**

**Devlet – Toplum – Din – Kùltür**

**Editör**

**Dr. Mehmet Ali Bolat**

**İstanbul 2024**

**Kitabın Adı**

AZERBAYCAN

Devlet – Toplum – Din – Kültür

**Editör**

Dr. Mehmet Ali Bolat

**Kapak Tasarım**

Erhan Yalur

**Baskı - Cilt**

**Baskı Tarihi**

İstanbul, 2024 Temmuz

**İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

[www.izu.edu.tr](http://www.izu.edu.tr)

ISBN: ????????????????????

**Yayınlayan**

İpekyolu Medeniyetleri Araştırma ve Uygulama Merkezi

**Sertifika No:**

Copyright © İZÜ Yayınları 2024

## İÇİNDEKİLER

Editörden.....	4
<i>Amil Jafarzade, Dr. Mehmet Ali Bolat</i>   Azerbaycan Milli Uyanışı ve Bağımsızlığa Giden Yol.....	6
<i>Aynur Huseynova</i>   Azerbaycan Türklerinin Etnik Oluşumunda Oğuzların Rolü ve Oğuz Yerleşimleri .....	28
<i>Dashdemir Mahmandarov</i>   Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Konuşmalarında "Din" ve "Multikulturalizm" Vurgusu Üzerinde Bir Değerlendirme (2004-2021) .....	40
<i>İlham Sovgatov</i>   Modernleşme ve Sekülerleşme Bağlamında Azerbaycan Aydınlarının Dine Bakışı 48	
<i>Kamran Abdullayev</i>   Belgelerle Kuzey Azerbaycan Seyitleri .....	68
<i>Nasiba Mirzayeva</i>   Azerbaycan Tarihini Etkilemiş Türkistan Unsuru: Kıpçaklar.....	93
<i>Ülker Efendiyeva, Dr. Mehmet Ali Bolat</i>   19. Yüzyılın Başlarında Rus-Kaçar Siyasi İlişkileri ve Azerbaycan .....	112

## Editörden

Özellikle son yıllardaki sıcak gelişmelerle dünya siyasi gündeminde de aktüel konu haline gelen Azerbaycan, jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynaklarıyla dikkat çeken bir ülkedir. Coğrafi olarak hem Asya'ya hem de Avrupa'ya komşu olan Azerbaycan, tarih boyunca zaman zaman farklı medeniyetlerin etkisi altında kalmış ve zaman zaman kendisi başka medeniyetleri derinden etkilemiştir. Bu nedenle, Azerbaycan'ın kültürel mirası son derece çeşitlidir ve birçok farklı kültürün izlerini taşır. Azerbaycan tarihi kadim bir geçmişe sahiptir. Bu süreçte Pers, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları gibi güçlü medeniyetlerden sonra Sovyet rejiminden de hayli etkilenmiştir. Bu farklı egemenlik dönemleri, Azerbaycan'ın kültürel miras ve tarihini doğal olarak şekillendirmiştir. Bu sebeplerle Azerbaycan'ın kültürü çeşitlilik göstermekle birlikte geniş bir zenginliğe sahiptir. Geleneksel müzik, dans ve el sanatları gibi kültürel ifadeler, Azerbaycan'ın zengin kültürel mirasının bir parçasıdır. Ayrıca, Azerbaycan mutfağı da oldukça çeşitlidir ve yöresel lezzetleriyle ünlüdür.

“Azerbaycan Devlet – Toplum – Din – Kültür” başlıklı bu kitabımız Azerbaycan devleti, toplumu, dini, tarihi ve kültürü hakkındaki çalışmaları kapsamaktadır. Ortak geçmişimiz, siyasi, ticari, insani, dini ve tarihi yakınlığımız nedeniyle bu alanda her iki tarafta çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Düşüncelerimize oturmuş bu kalıp bazen bize artık bu alanda yapılacak bir şey yok hissi de verebilmektedir. Fakat biraz da detaylı baktığımızda durumun hiçde öyle olmadığını, bu alanda yapılması, ele alınması, araştırılması gerekenlerin yapılanlardan kat be kat daha çok olduğunu kavrarız. Yapılanlar kadar yapılacak olanlar da değere sahiptir ve bu açıdan baktığımızda söz konusu alanda yetişmekte olan genç araştırmacılar büyük öneme sahiptir. Özellikle hem Azerbaycan hem Türkiye dinamiğini anlama, izleme ve değerlendirme potansiyeline sahip genç araştırmacıların yetişmesine yönelik ihtiyacın olduğu açıktır. Bu çalışmayı diğerlerinden özel kılan tarafı da budur. Elinizdeki çalışma çoğunluğu Türkiye’de eğitim tecrübesine sahip Azerbaycanlı genç araştırmacıların kaleminden çıkmıştır. Azerbaycan'ın tarihi, kültürel mirası, toplumsal özellikleri ve rolünü ele alarak okuyuculara derinlemesine bir bakış açısıyla sunmak amaçlanmıştır.

*Amil Jafarzade ve Dr. Mehmet Ali Bolat* tarafınan ele alınan “Azerbaycan Milli Uyanışı ve Bağımsızlığa Giden Yol” konulu araştırmada 1828'deki Rus işgalinden 28 Mayıs 1918'deki bağımsızlık ilanına kadar olan 100 yıllık süreçte Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişimi ve Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümü ele alınmaktadır. Aydınlar ve entelektüellerin katkıları, dil ve tarih alanındaki gelişmeler, siyasi parti ve hareketlerin rolü, Rus İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin etkisi ve bağımsızlık mücadelesi gibi konular incelenmektedir. Metin aynı zamanda bağımsızlık ve milli kimlik kavramlarının önemini vurgulamaktadır.

*Aynur Huseynova* “Azerbaycan Türklerinin Etnik Oluşumunda Oğuzların Rolü ve Oğuz Yerleşimleri” başlıklı çalışmasında Oğuz boylarının Azerbaycan’a gelmesi, Azerbaycan’da kurulmuş Türk devletlerinin sonraki tarihlerine etkisi, yerleşim yerleri, Azerbaycan’a ilk gelen Türkler, Arap

hâkimiyeti, Selçuklu ve Moğol istilası sonrası Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler dönemlerindeki Oğuz akınlarını ele almıştır.

*Dashdemir Mahmandarov* “Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Konuşmalarında “Din” ve “Multikültürelizm” Vurgusu Üzerinde Bir Değerlendirme (2004-2021)” başlıklı makalesinde İlham Aliyev’in 2004-2021 yılları arasında çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda dine yönelik vurguları içerik ve söylem analizi yöntemi kullanılarak analiz etmektedir.

*İlham Sovgatov* “Modernleşme ve Sekülerleşme Bağlamında Azerbaycan Aydınlarının Dine Bakışı” konulu çalışmasında XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan değişim ve dönüşümü ele almıştır. Bu çalışmada Azerbaycan’ın, Çarlık Rusyası’nın son yıllarını, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetlerin ilk yıllarını kapsayan bir dönemde hem edebiyatta hem de siyasette aktif rol almış düşünürlerden edip Mirze Celil Memmedguluzade, şair Mirze Elekber Sabir, müzisyen ve besteci Üzeyir Hacıbeyli’nin görüşleri ve söz konusu dönemin Molla Nasreddin dergisinin geleneksel dünya görüşünün eleştirilmesine yönelik görüşler incelenmiştir.

*Kamran Abdullayev* “Belgelerle Kuzey Azerbaycan Seyitleri” başlıklı çalışmasında Fransa, Suudi Arabistan, Hollanda, Türkiye ve Azerbaycan yazma eser kütüphâne arşivleri, Azerbaycan Nimetabad köyü câmi kütüphânesi ve Elnur Efendiyev Özel Arşivi’ne başvurarak Kuzey Azerbaycan seyitleriyle ilgili el yazma eserlerde geçen bilgiler, kabir kitâbeleri ve özel arşiv şecerelerini incelemiştir.

*Nasiba Mirzayeva* “Azerbaycan Tarihini Etkilemiş Türkistan unsuru: Kıpçaklar” çalışmasında Kıpçakların Türkistan’dan gelmesi, Kafkasya’da yerleşmeleri, Azerbaycan coğrafyasında yaptıkları askeri-siyasi faaliyetlere ışık tutmaya, Kafkasya tarihinde Kıpçakların önemine vurgu yapmaya çalışmıştır.

*Ülker Efendiyeva ve Dr. Mehmet Ali Bolat* “19. Yüzyılın Başlarında Rus-Kaçar Siyasi İlişkileri ve Azerbaycan” adlı çalışmada Rus-Kaçar siyasi ilişkileri ve Azerbaycan üzerindeki etkilerini incelemektedir. Başlangıçta, Azerbaycan’ın siyasi durumu ve hanlıklar dönemi hakkında bilgi verilmektedir. Ardından, Rusya, Osmanlı Devleti ve Kaçarlar arasındaki mücadele ve Rusya’nın Azerbaycan’ı ele geçirme süreci anlatılmaktadır. Rus-Kaçar savaşları ve sonrasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Azerbaycan’ın Rusya ve Kaçarlar arasında bölünmesi ele alınmaktadır.

Bu kitap, Azerbaycan hakkında bazı konularda bilgi sağlamayı ve okuyuculara ilgi çekici bir keşif yolculuğu sunmayı amaçlamaktadır. Azerbaycan’ın derin kökleri, zengin kültürel mirası ve canlı toplumu, herkesin keşfetmesi gereken bir hazine olarak görülmelidir. İstanbul Sabahatin Zaim Üniversitesi (İZÜ) İpekyolu Medeniyetleri Araştırma ve Uygulama Merkezi olarak bu konuya katkı sunmaktan memnuniyet duymaktayız.

## Azerbaycan Milli Uyanışı ve Bağımsızlığa Giden Yol

*Amil Jafarzade<sup>1</sup>, Mehmet Ali Bolat<sup>2</sup>*

### Özet

1828’de yaşanan Rus işgalinden 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığın ilanına kadar geçen zaman, Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir evreyi temsil etmektedir. Bu süreç, Azerbaycan toplumunun siyasi ve kültürel dönüşümünde kritik bir rol oynamıştır. Aynı zamanda bugünkü Azerbaycan kimliğinin temellerinin de bu dönemde atıldığı görülmektedir. Bu zaman zarfında Mirza Feteli Ahundov ve Mirza Şafi Vazeh gibi önemli aydınlar, aydınlanmanın, batıdan gelen milliyetçilik fikirlerinin doğuşuna ve yayılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Devamında Çar II. Aleksandr’ın 1860’lı yıllarda gerçekleştirdiği reformlar, basın özgürlüğünün sağlanmasını ve Azerbaycan’da düşünce ve ifade alanında büyük bir ilerleme kaydedilmesini mümkün kılmıştır. Bu dönemde Hasan Bey Zerdabi gibi gazeteci ve düşünürler “Ekinçi” ve “Şergi-Rus” gazeteleri ile “Keşkül” dergisini Azerbaycan Türkçesiyle yayımlayarak süreli yayınlar anlamında ilki başarmış ve Azerbaycan toplumunun siyasi ve kültürel bilincinin gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Şubat 1905’te meydana gelen Rus devriminden sonra ortaya çıkan siyasi parti ve hareketler, Azerbaycan halkının bilinçlenmesine ve siyasi mücadeleye katılımına yeni bir basamak sağlamışlardır. “Hümmet”, “Müsavat” ve “Difai” gibi partilerin kurulması, Azerbaycan toplumunun siyasi çeşitlilik ve milli düşünce etrafındaki değerlere olan bağlılığının artmasına yol açmıştır.

1914’te başlayan I. Dünya Savaşı ile zayıflamış Rus Çarlığı, dünya tarihini sarsacak büyük olaylara gebe idi. Bunların sonucunda 1917’de gerçekleşen Şubat ve Ekim devrimleriyle Moskova’da Bolşevikler iktidarı ele geçirmişlerdir. Yeni iktidarın meydana getirdiği politik ortamda demokratik özgürlükler kaybolmuş ve bunun sonuçlarından biri olarak 22 Nisan 1918’de Kafkasya Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur.

Yeni oluşturulan Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, politik gerilimler ve etnik gruplar arasındaki çatışmalar ile zayıflamıştır. Kafkasya Federasyonu’nu oluşturan Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlıların arasında milli ve dini farklılığın oluşturduğu siyasi gerginlik ortamı Azerbaycan için bağımsız bir devlet kurma fikrine yol açmıştır. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’nun Azerbaycan’a verdiği siyasi ve kültürel destek de Azerbaycan’ın

---

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi

<sup>2</sup> Dr.Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, [www.mehmet.bolat@izu.edu.tr](mailto:www.mehmet.bolat@izu.edu.tr)

bağımsızlık mücadelesinde etkili olmuş ve sonuç olarak 28 Mayıs 1918'de bağımsız Azerbaycan kurulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Musavat Partisi, Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti, Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti.

## Giriş

Azerbaycan, Kafkasya'nın stratejik bir mevkiinde yer alarak enerji kaynakları, kültürel zenginlik ve jeopolitik önemiyle öne çıkmaktadır. Coğrafi açıdan Hazar Denizi'nin batı kıyısında konumlanan Azerbaycan, Avrasya'nın merkezinde yer alarak Doğu ve Batı arasında önemli bir köprü vazifesi üstlenir. Bu durum, Azerbaycan'ın tarih boyunca İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi ve kültürel etkileşim noktası olmasına katkı sağlamıştır.

Tarihsel süreç içerisinde Azerbaycan, Pers, Roma, Arap, Selçuklu, Moğol, Safevi ve Rus gibi büyük imparatorlukların nüfuzu ve hâkimiyeti altında yaşamıştır. Bu süre zarfında, Azerbaycan topraklarındaki farklı kültürlerin etkileşimi neticesinde zengin bir tarihi ve kültürel miras oluşmuştur. Azerbaycan'ın coğrafi ve tarihsel önemi, antik dönemlerden başlayarak Orta Çağ'a ve modern tarihe kadar sürekli olarak göze çarpmaktadır. Bu durum, ülkenin milli bağımsızlık ve milli kimlik arayışlarında büyük rol oynamıştır. Farklı kültürlerin ve imparatorlukların etkisi altında geçirdiği süreç boyunca, Azerbaycan halkının kendi özgün kimliğini ve kültürünü koruma ve geliştirme çabaları, bağımsızlık ve milli kimlik kavramlarının önemini daha da vurgulayıcı niteliktedir.

19.yüzyıl boyunca dünya genelinde yaşanan milli bilincin uyanışı, ulus-devlet tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu süreç, Avrupa ve dünya genelinde meydana gelen sosyo-politik değişim ve dönüşümlerle şekillenmiştir. Özellikle Fransız Devrimi'nin (1789) etkisiyle, milliyetçilik ve halkların kendi kaderini tayin etme hakkı gibi düşünceler Avrupa ve dünya genelinde yayılmaya başlamıştır. Bu fikirlerin yayılması, ulusların kendi kültürlerine, dillerine ve tarihlerine daha da değer vermelerine ve milli kimliklerini güçlendirmelerine yol açmıştır. Azerbaycan da bu süreçten etkilenmiştir. Özellikle 19.yüzyılda, Azerbaycan'da milli bilincin uyanışı yaşanmıştır. Bu dönemde, Azerbaycan halkı kendi kültürüne, diline ve tarihine daha çok sahip çıkmaya başlamıştır. Azerbaycan'da milliyetçilik ve kendi kaderini tayin etme hakkı gibi fikirler daha da yaygınlaşmış ve Azerbaycan'ın milli kimliğinin oluşmasına etki etmiştir. Bu süreç, Azerbaycan'ın tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur ve Azerbaycan'ın bugünkü kimliğinde de etkisini sürdürmektedir.

Bağımsızlık ve milli kimlik kavramları, bir ulusun kültürel, tarihi ve siyasi kimliğinin temel unsurlarını oluşturur. Bağımsızlık, bir ulusun kendi kaderini belirleme hakkını ve siyasi özgürlüğünü ifade ederken, milli kimlik ise o ulusun müşterek değerler, tarih, kültür ve gelenekler çevresinde biçimlenen kimliğidir. Bu kavramlar, uluslararası ilişkilerde devletlerin itibarı ve egemenliği açısından büyük önem taşır. Aynı zamanda, bağımsızlık ve milli kimlik, bir ulusun bir arada yaşama ve toplumsal dayanışma hissini geliştirmesi bakımından da kritik öneme sahiptir. Bu doğrultuda, Azerbaycan'ın bağımsızlık ve milli kimlik arayışı, ülkenin tarihi ve kültürel mirasını koruma ve kendi siyasi geleceğini belirleme isteğini yansıtmaktadır.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan'da bağımsızlık düşüncesinin kökenlerini, nasıl geliştiği ve ortaya çıktığı süreci detaylı bir şekilde incelemektir. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu tarafından 1828 yılında işgal edilmesinden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmesine kadar olan dönemi ele alarak, Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerini analiz edilecektir. Bu dönemde bağımsızlık ve milli kimlik kavramlarının nasıl ortaya çıktığı ve güçlendiğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Ayrıca Azerbaycanlı aydın ve entelektüellerin, siyasi parti ve hareketlerle gelişen olayların bağımsızlık düşüncesine etkisi incelenecektir. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi ve milli kimlik inşasındaki önemli gelişmeleri, siyasi ve toplumsal dönüşümleri daha ayrıntılı ve akademik bir üslupla ele alarak analiz edilecektir.

Bununla birlikte, konuya dair literatür de incelenerek, Azerbaycan'daki bağımsızlık düşüncesinin tarihsel bağlamı daha iyi anlamaya çalışılacaktır. Özellikle bağımsızlık düşüncesinin farklı dönemlerde değişen tartışmaları ve farklı yorumları da ele alınacaktır.

Sonuç olarak, bu makale Azerbaycan'da bağımsızlık düşüncesinin tarihsel sürecini daha ayrıntılı bir şekilde irdeleyerek okuyuculara daha derin bir anlayış sağlamayı hedeflemektedir.

### **Milli Bilincin Uyanışı ve Azerbaycan Aydınları (1828-1905)**

19.yüzyılın başlarında Rus Çarlığı, Osmanlı ve İran ile giriştiği bir dizi savaşın ardından Azerbaycan'ı, Türkmençay Antlaşması (1828) ile kuzey ve güney olarak ikiye ayırmıştır. Kuzey Azerbaycan, Rus Çarlığı'na dahil edilirken, Güney Azerbaycan İran'ın kontrolünde kalmıştır. Bu bölünme, tarihi Azerbaycan coğrafyasının parçalanmasına ve günümüzdeki "Azerbaycan"ın oluşmasına neden olmuştur. Bu bölünme, Azerbaycan'ın kültürü, gelenekleri ve tarihi mirası üzerinde de önemli etkiler meydana getirmiştir. Böylece, 19.yüzyılın

başlarından itibaren Azerbaycan halkı Rusya'nın egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde Azerbaycan'da eğitim sistemi, Müslüman hocaların kontrolünde idi ve dini dersler ağırlıklıydı. Ana dil ve edebiyata yeterli ilgi gösterilmiyordu. Azerbaycanlı çocukların sadece onda biri eğitim alabiliyordu ve devlet memurluğu için daha çok Rusça eğitim almaya yönelmişlerdi. Hatta 1918 yılına kadar, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesine rağmen,

ortaokulların hiçbirisi eğitimi Azerbaycan Türkçesi'nde vermiyordu (İsmayılov, 2007). Tüm bunlardan anlaşıldığı gibi, Azerbaycan halkının Rusya egemenliği altında milli uyanışa götüreceğ gelişime ihtiyacı vardı. Bunu sağlayabilecek en önemli grup ise aydın tabakasıydı.

Bu ilk aydınlanma kıvılcımları, Türkçe sözlüklerin Azerbaycan'da yayımlanmasıyla başladı. Dementyev tarafından 1839 yılında yayımlanan "Turesko-tatarskiy bukvar" adlı eser, Azerbaycan'da yayımlanan ilk Türkçe sözlük olarak kabul edilir. Bu değerli çalışmayı takiben,

Budagov'un "Kratkiy uçebnik tatarskovo yazıka" (1844), Romanov'un "Tatarskiy bukvar" (1853) ve diğere sözlükler yayımlandı. Bu eserler, Azerbaycan dilinin gelişimine önemli katkılar sağlamış ve 1882'de ortaokullar için "Vatan Dili" dersliğinin tertip edilmesiyle de önemli bir başarıya ulaşmıştır (İsmayılov, 2007).

Daha sonra Azerbaycan tarih yazımının önemi ön plana çıkmıştır. Bunu ilk fark eden isim Abbasgulu Ağa Bakıhanov'dur. 1843 yılında kaleme aldığı "Gülüstani-İrem" adlı eseri, Azerbaycan tarihinin tamamını kapsamayı amaçlayan ilk çalışma olarak kabul edilir (Öləsgəzadə, 2000).

Bakıhanov'un bu öncü çalışmasının ardından Mirze Adıgözel Bey, Mirze Camal, Kerim Ağa, İskender Bey Hacınski, Şeyh İbrahim ve diğere tarihçiler Azerbaycan tarihi ile ilgili eserler yazmaya devam ettiler. Bu eserler, Azerbaycan tarihinin ve kültürünün anlaşılması ve yayılması açısından büyük öneme sahiptir.

19.yüzyılın ortalarında dil ve tarih alanlarındaki gelişmelerin ardından, önemli şairlerden Mirza Şafı Vazeh (1794-1852), Azerbaycan edebiyatında ilerici düşüncelerin benimsenmesi ve yayılmasında etkin bir rol üstlenmiştir. Büyük ölçüde Tiflis'te gerçekleştirdiği ilmi faaliyetleri neticesinde Vazeh, eserlerinde skolastik görüşlere eleştiri getirmiş, insanları gerçek hayattaki öğretilere yönlendirmeye teşvik etmiş ve insani duygular, romantizm ve aşk temalarına değinmiştir. Aynı zamanda, dini hükümlerle ilgili hurafelere karşı çıkmıştır. Ayrıca, "Tatar-Rus Lügeti" üzerindeki editörlüğüyle de tanınan Vazeh, eserlerini Azerbaycan Türkçesi ile kaleme alarak milli kimliğin güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Hüseynov, 2007).

Vazeh'in öğrencisi ve dostu olan, aynı zamanda Azerbaycan tiyatrosunun da kurucusu olan Mirza Feteli Ahundov (1812-1878), 19.yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan edebiyatında

ilerici düşünceleri çalışan ve Azerbaycan dilinin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynayan bir diğer isimdir. Ahundov'un ilk eserleri basılana kadar, ülke içinde Azerbaycan dilinde yayınlanmış kitapların sayısı neredeyse yoktu ve bu nedenle Ahundov'un eserleri bu açığı kapatmaya büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

Mirza Feteli Ahundov'un önemli eserlerinden "Molla İbrahim Khalil Kimyager" (1850), Azerbaycan edebiyatında bilim ve teknolojinin önemini vurgulayan bir eserdir ve bir kimyager olan Molla İbrahim Khalil'in yaşamını anlatır. "Monsieur Jordan, botanikant, Derviş Mastali Şahzade" (1850) oyunu, Avrupalı ve yerel kültürler arasındaki çatışmayı irdeleyen ve dönemin entelektüel ve sosyal yaşamını mizahi bir şekilde anlatan bir eserdir. "Sergüzeşti Merdi-Hesis" (Hacı Gara) (1850) Ahundov'un en önemli komedi oyunu olan Hacı Qara, cehalet ve bağınazlığı eleştiren ve eğitimin önemine dikkat çeken bir eserdir. Ayrıca Ahundov'un birçok mektubu da bulunmaktadır. Ahundov'un mektupları Azerbaycan'ın modernleşmesi, eğitim, bilim, sanat gibi konuları ele alan ilginç bir kaynak olarak değerlidir. Ahundov burada, toplumsal ve siyasi konulara odaklanır ve Azerbaycan'ın modernleşmesi, kadın hakları, eğitim gibi konuları ele alır. Böylece, Mirza Feteli Ahundov'un eserleri, Azerbaycan edebiyatında çağdaş, aydın ve yenilikçi düşüncelerin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır diyebiliriz. Onun yazdığı tiyatro oyunları ise Azerbaycan dilinin gelişmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bugün hala okunan ve tartışılan önemli eserler arasında yer almaktadır (Məmmədov, 2005).

Bu dönemde, Rus Çarı II. Aleksandr'ın 1860'lı yıllarda başlattığı reformlar, Rus Çarlığı genelinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu reformlar, aralarında Azerbaycan'ın da bulunduğu Rus Çarlığı'nın farklı bölgelerinde yaşayan halklar için kısmi basın özgürlükleri sağlamıştır. Özellikle 1864'te kabul edilen "Muharrirlik Kanunu" ile basın özgürlüğüne yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu reformlar, sansürün kaldırılması, yayın süreçlerinin liberalleştirilmesi ve basın suçlarının yeniden tanımlanması gibi önemli değişiklikler getirmiştir. Bunun yanında, matbaaların açılması ve işletilmesindeki kısıtlamaların hafifletilmesi, gazete ve dergi çıkaranların sayısının artmasına ve fikir ve düşünce çeşitliliğinin yayılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, bu dönemde basın özgürlüğüne ilişkin getirilen düzenlemeler sayesinde, yayınlanan eserlerin sayısı ve içeriği üzerindeki devlet denetimi azalmış ve fikirlerin daha serbestçe ifade edilmesine olanak tanınmıştır.

Azerbaycan aydınları, bu reformlar sayesinde kazanılan kısmi basın özgürlüklerinden yararlanmaya çalıştılar. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın seçkin düşünür ve gazetecilerinden biri olan Hasan Bey Zerdabi'nin (1837-1907) faaliyeti çok önemlidir. Zerdabi, Azerbaycan'ın

modernleşmesi, eğitim ve kültür alanlarında ilerlemesi için önemli çabalar göstermiştir. Onun en önemli başarısı, 22 Temmuz 1875'te Bakü'de kurduğu ve yayınladığı "Ekinçi" gazetesidir. "Ekinçi" gazetesi, Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan ilk süreli yayın olup, Azerbaycan tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Gazetenin isminden de anlaşılacağı üzere, içeriği köylü ve çiftçiler için faydalı bilgiler barındıran bu gazete, Azerbaycan aydınlarının düşüncelerini ve fikirlerini yaymak için de kullandıkları değerli bir platform olmuştur. Bu sebeple gazetenin etkisiyle Azerbaycan halkının eğitim düzeyini artırma, kültürel yaşamını zenginleştirme ve milli kimlik bilincini güçlendirme konuları önem kazanmıştır. Ahundov bu gazete için birçok makale yazmış ve yayınlamıştır. Ancak 56 sayısı yayımlanan gazete, 1877 yılında kapanmıştır (Tahirov, 2022). Gazetenin kapanma nedeni, Rus Çarlığı'nın uyguladığı baskı ve sansür politikası olmuştur. Nitekim Rus hükümeti, Azerbaycan'da ve diğer topraklarında milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin yayılmasından rahatsızlık duyduğundan bu tür yayımları kontrol altında tutmaya başlamıştır. Ancak Hasan Bey Zerdabi'nin "Ekinçi" gazetesinden sonra Azerbaycan'da benzer faaliyetler ve yayımlar gerçekleştirilmeye gayret edilmiştir. Bunlar arasında 1883-1991 yılları arasında Azerbaycan dilinde 123 sayısı yayımlanan "Keşkül" dergisi, aydınlanma ve sosyal reform konularını ele alan önemli bir yayındı. 1903 yılında Azerbaycan dilinde yayımlanan bir diğer gazete "Şergi-Rus" olmuştur. Bu gazete Azerbaycan kültürü ve tarihi üzerine yazılar yayımlayarak milliyetçilik düşüncelerini desteklemiştir (Şahverdiyev, 2006). Tüm bu yayımlar, Zerdabi'nin öncülük ettiği aydınlanma hareketinin devamı niteliğinde olup, Azerbaycan'ın kültürel ve siyasi tarihinde önemli bir yer edinmektedir (Səfərəliyeva, 2012).

### **Siyasi ve Toplumsal Dönüşümler (1905-1917)**

1905 yılı, Rus-Japon Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Rusya'da önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönemin başlangıcı olarak simgelenmektedir. Rusya'nın Japonya'ya karşı aldığı yenilgi sonucunda iç problemlerle mücadele etmesi gerekti. İşçi ve köylü taleplerinin yanı sıra, siyasi reform ve demokratik özgürlüklerin talepleri gibi çeşitli konuların gündeme gelmesiyle, 1905 Rus Devrimi olarak adlandırılan süreç başlamıştır. Bu süreç, Rusya'da demokratik reformların uygulanmasına neden olmuş ve Rusya tarihinin seyrini değiştirmiştir. Bu etkiler sadece Rusya'nın merkezinde değil, o dönemde Rus Çarlığı'na bağlı olan diğer ülkelerde de görülmüştür. Azerbaycan da bu ülkeler arasında yer almıştır.

Rus Devrimi öncesinde başlayan ve devrimle birlikte şiddetlenen Azerbaycan ve Ermeniler arasındaki çatışmalar, 1905-1907 yıllarında Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Nahçıvan, Şuşa, Erivan ve Zengezur gibi farklı şehirlerine yayılarak iki halk arasında büyük gerilimlere yol

açmıştır (Ordubadi, 2007). Bu çatışmaların temel sebebi, Rusya'nın etnik gruplar arasında rekabet yaratma politikasıydı. Rusya, bölgedeki etnik gruplar arasındaki rekabeti ve gerilimi artırarak kendi gücünü korumayı hedefliyordu. Bu nedenle, Rus yönetiminin Ermenilere yönelik tavizkar politikaları, Azerbaycan halkını rahatsız etmiş ve iki halk arasında şiddetli çatışmalara neden olmuştur (Hartill, 1990).

Bu süreç, Azerbaycan'da siyasi ve sosyal değişimleri beraberinde getirmiş ve bölgedeki tarihsel anlaşmazlıkların köklü bir şekilde ele alınması gerekliliğini ortaya koymuştur. Azerbaycanlı aydınlar, devrimin ve oluşan koşulların sağladığı siyasi açılım ve basın özgürlüğünden faydalanarak, Azerbaycan halkının aydınlanmasını teşvik etmeye devam etmişlerdir. Bu süreçte, Azerbaycan'da çeşitli siyasi partiler ve düşünce hareketleri ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik ve bağımsızlık düşünceleri geniş kitlelere ulaşmaya başlamıştır. Burada en önemli rolü meydana gelen siyasi partiler üstlenmiştir.

Hümnet (Gayret) (1904): Azerbaycanlı devrimci entelektüellerin ortak çabaları sayesinde, Müslüman dünyasında ilk sosyal demokrat örgüt "Hümnet" kurulmuş ve aynı isimli gazete yayınlanmaya başlamıştır. Bu parti Azerbaycan halkının ekonomik ve sosyal yaşamında reformlar gerçekleştirmeyi hedefleyerek, sosyal adalet ve eşitlik ilkelerine dayanmıştır. İşçi sınıfının çıkarlarını savunarak yaşam koşullarını iyileştirmeyi hedefleyen parti, işçi haklarını ve sosyal güvence sistemini geliştirmek için mücadele etmiştir (Bagirova, 1997).

Geyret (Şeref) (1905): Azerbaycan'ın ilk milli sosyal-federalist organizasyonudur. "Geyret" üyeleri, federalizm fikirlerinin halk arasında yayılmasını sağlamak ve sosyal demokratlarla birlikte mitinglere katılarak uluslararası çatışmaları durdurma çağrısında bulunmak gibi amaçlar güdüyorlardı. Balkan savaşlarının (1911-12) başlaması ve Rusya-Türkiye ilişkilerinin gerginleşmesiyle birlikte, Rusya'da bağımsızlık fikirlerinin yayılması Çarlık yönetimi için bir tehlike olarak görüldüğünden, bu fikirleri yaymaya çalışanlara baskı uygulanmaya başlamış ve Şubat Devrimi'nden (1917) sonra, örgüt "Türk Ademi-Merkeziyyet" partisi adıyla faaliyetlerine devam etmek mecburiyetinde kalmıştır. (Mahmudov, 2005)

Difai (Muhafaza) (1905): 1905-1907 yılları arasında Azerbaycan'da Ermeniler tarafından başlatılan etnik çatışmalarda Azerbaycanlıları korumak için meydana gelen bir askeri-sivil kurumdur. "Difai", Azerbaycanlılar arasında Ermenilerin şiddetine maruz kalanlara yardım etmek için Azerbaycan'ın birçok şehrinde örgütlenmiştir. Bu örgütlenme sayesinde, Azerbaycanlıların hayatları muhafaza edilmiş ve Ermenilerin uyguladığı şiddet kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Kurulduğu dönemde "Difai", Azerbaycan'daki etnik çatışmaların önüne geçmek amacıyla faaliyet göstermiştir. (Əzizov, 2009)

Müsavet (Eşitlik) (1911): Azerbaycan millî-demokratik partisi olarak kabul edilir. Eski hümmeçiler Abbas Kazımzade, Tağı Nağioğlu ve Memmedeli Resuloğlu (Mehmed Emin Resulzade'nin amcasının oğlu) tarafından 1911 yılında Bakü'de kurulan bu parti, 1913'ten itibaren sürgünden dönen Mehmed Emin Resulzade önderliğinde faaliyetlerine devam etmiştir. Partinin yayın organı "Açık Söz" gazetesidir. Şubat Devrimi'ne (1917) kadar gizli faaliyet yürüten parti, "Cemiyet" adını almıştır. Müsavat Merkez Komitesi Bakü'de faaliyet yapmaktaydı. Partinin 1911'de yazılı olan ilk programında, tüm dünya Müslümanlarına birlik çağrısı yapılmıştır. Sekiz maddeden oluşan programda, Müslüman ülkelerinin bağımsızlığının yeniden kazanılması, bu ülkelere manevi ve maddi yardım sağlanması, ayrıca Müslümanların ilerlemesi ve ekonomik hayatlarının gelişimi için tüm mücadele formlarının güçlendirilmesi talep edilmekteydi. 3 Temmuz 1917'de "Müsavet" ve "Türk Ademi-Merkeziyyet" partileri birleşmiştir. Bu adım, ileride detaylıca anlatacağımız üzere, Müsavat'ın dini ağırlıklı ve Osmanlı Devleti'ne bağlı ideolojiden çıkarak milliyetçi ve bağımsız bir devlet ideolojisine evrildiği sürecin başlangıcı olmuştur (Mahmudov, 2005).

Tüm bu siyasi partiler, Azerbaycan toplumunun değişen sosyo-politik gerçekliğine yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Etnik çatışmaların yaşandığı dönemde, bu partiler Azerbaycan halkının çıkarlarını korumak ve daha iyi temsil etmek amacıyla faaliyet göstermiştir. Özellikle Müsavat partisi, bölgedeki gerilimin azaltılmasına ve Azerbaycan halkının gelecekteki bağımsızlık ve özgürlük arayışına önemli katkılar sağlamıştır.

Azerbaycan'daki siyasi hareketlerin yanı sıra, aydınlanma hareketi de önemli bir ivme kazanmıştır. Aydınlanma hareketinin öne çıkan unsurlarından biri olan "Molla Nasreddin" dergisi, 1 Nisan 1906'da Celil Memmedguluzade tarafından kurulmuştur. Bu dergi, sosyal, kültürel ve siyasi meseleleri hicivli bir üslupla ele alarak Azerbaycan halkının milli bilincinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, "Molla Nasreddin" dergisi Müslüman Doğu'da mizah dergi anlayışının öncüsü olarak kabul edilmektedir. Kısa aralıklarla 1931 yılına kadar yayın hayatına devam eden "Molla Nasreddin", Azerbaycan'ın sosyal hayatının bir ansiklopedisi niteliğindedir (Şahverdiyev,2006). Lakin bu dönem aydınlanma hareketi, Azerbaycan'da sadece "Molla Nasreddin" dergisiyle sınırlı kalmamıştır. İslamcı-milliyetçi "İrşad" gazetesi (1905-1908), Azerbaycan'ın dini ve milli kimliğine vurgu yaparak halkın milli bilincini uyandırmaya çalışmıştır. Bu gazete, Azerbaycanlıların milliyetçi duygularını öne çıkartmak adına özellikle milli kültür ve tarih konularında yazılar yayınlamıştır. "Hayat" gazetesi de bu dönemde (1905-1906) Azerbaycan'ın ilk sosyal-demokrat gazetesi olarak bilinmektedir. Bu gazete, Aydınlanma hareketinin fikirlerini daha da yaygınlaştırmak amacıyla, Azerbaycan'ın

toplumsal ve siyasal meselelerini ele alan makaleler yayınlamıştır (Vəliyev, 2009). Azərbaycan'da yayınlanan "Füyuzat" dergisi (1906) de bu dönemde ortaya çıkmış ve Azərbaycan kültürü ve tarihi üzerine yazılar yayınlarak milliyetçilik düşüncelerini desteklemiştir (Həsənova, 2006).

Böylece, bürokratik engellemelere ve baskılara rağmen, 1917 Şubat Devrimi'ne kadar Azərbaycan'da toplamda 227 dönemsel basın yayını gerçekleştirilmiştir. Bu yayınların %30'u (66 adet) milli basın yayınlarken, %50'si (119 adet) Rusça gazete ve dergilerdir (İsmayılov, 2008). Bu yayınlar, Azərbaycan halkının milli kimliğini ve bilincini güçlendirmek için büyük özveriyle çalışmıştır. Ayrıca, yayınlar toplumda farkındalığı artırmak, siyasi tartışmalara ışık tutmak ve insan hakları konularını işlemek amacıyla da kullanılmıştır.

### **Birinci Dünya Savaşı: Bağımsız Azerbaycan'a Giden Yol**

28 Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve ilerleyen dönemde Rusya'nın büyük yenilgilere uğraması, ekonomik ve sosyal sorunların derinleşmesine yol açmıştır. Bu durum, Azerbaycan başta olmak üzere Rusya'nın diğer bölgelerinde siyasi faaliyetlerin artmasına neden olmuştur.

Azerbaycan, 19. ve 20.yüzyıllarda dünya çapında yankı uyandıran milliyetçilik akımlarından etkilenmiş olsa da Kafkasya'daki diğer topluluklar gibi siyasi açıdan bağımsız devlet fikrine henüz varmamıştır. Öncelikli talep özerklik olup, bu noktadan öteye gidilmemiştir. Bu bağlamda, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesine kadar geçen süreç, bugünkü milli Azerbaycan devletinin tarihinde büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan siyasi liderleri arasında bağımsız devlet fikri bulunmakla beraber, uluslararası konjonktür nedeniyle bu düşünce ana akım haline gelmemiştir. Bu yönde atılan adımlar ise yavaş yavaş gerçekleştirilmekteydi. İlk adım "Musavat" partisi tarafından atılmıştır.

I. Dünya Savaşı sürecinde "Musavat" partisi başkanı ve Azerbaycan'ın önde gelen liderlerinden M. E. Resulzade, "Açık Söz" gazetesinde "Bizim İhtiyaçlarımız" başlıklı bir makale yazarak Rus Çarlık Hükümeti'nden yerel dilde eğitim veren ilkokulların açılması, Müslüman öğretmen kurslarının kurulması, Müslüman din örgütlenmesine özerklik tanınması ve Müslümanların hükümet tarafından el konulan vakıf ve topraklarının iadesini talep etmiştir (Bal, 2014).

Rus Çarlığı'nın bu tür bir talebi yerine getirmesi elbette düşünülemezdi. Zaten devam eden savaşın yarattığı yıkım, 23 Şubat 1917'de Rusya'da Şubat Devrimi'nin meydana gelmesine neden olmuştu. Günümüzde adı St. Petersburg olan Petrograd'daki işçi kadınların başlattığı

grev, halkın geniş katılımıyla genel bir ayaklanmaya dönüşmüş ve sonunda Çar II. Nikola tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. Şubat Devrimi'nin ardından, Rusya'da yönetimi Geçici Hükümet üstlenmiş ve Kurucu Meclis toplanana kadar bu şekilde devam etmesi öngörülmüştür.

Geçici Hükümet, çarlık dönemi sonrasında Kafkasya'da bulunan genel valilik idaresinin yerine Özel Maveray-yı Kafkas Komitesi'ni (Osobyı Zakavkazskiy Komitet, OZAKOM) 9 Mart 1917'de kurmuştur. Bu komite, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı üyelerden oluşmakta olup, bölgede resmi yerel idare görevlerini üstlenmiştir. Ancak bu dönemde Kafkasya bölgesinde siyasi örgütlenmeler ve faaliyetler yoğunlaşmış olduğundan, OZAKOM'un yetkileri kısıtlanmıştır. Bu sebeple, OZAKOM bölgedeki nüfuzunu artırmak amacıyla diğer sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği yaparak çalışmalarını sürdürmeyi hedeflemiştir. Nitekim devrim sonrasında, yerel düzeyde birçok milli-yerel yönetimler ortaya çıkmıştır (Abdullayev, 2015). Sonuç olarak, Geçici Hükümet, ileride gerçekleşecek olan Ekim Devrimi'ne kadar bölgenin hiçbir sorununa çözüm bulamamış ve güçsüz kalmıştır.

Geçici Hükümet'in bu zayıflığı, Rusya'daki Müslüman topluluklarını da etkilemiş ve geleceğe yönelik kaygılarını artırmıştır. Bu süreçte, Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında düzenlenmiştir. Kongrede konuşma yapan Azerbaycan lideri M. E. Resulzade, burada ilk kez çözümün dini değil milli bir usülle aranması gerektiğine dikkat çekmiştir. Resulzade, Müslümanların bir araya gelerek milli birlik oluşturması ve bu birliğin gelecekteki başarıların temelini atması gerektiğini savunmuştur. Böylece, "Musavat" içinde millî kimlik temelli bir ilerleme süreci başlamış ve bağımsızlığa giden yoldaki bir diğer adım atılmıştır. Ancak bu toplantılar aynı zamanda, Rusya'daki Müslümanlar arasında farklı görüşlerin bulunduğu da ortaya koymuştur. Müslüman topluluklar, aynı dine mensup olsalar bile, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik açılardan bölgesel sorunlar ve çıkarlar nedeniyle farklı görüşlere sahiplerdi (Volhonskiy, Muhanov, 2007).

Daha önce belirttiğimiz üzere, Rusya'daki devrim sonrası Geçici Hükümet döneminde birçok yerel yönetim kurumu ortaya çıkmıştır. Bu yerel yönetimler arasında en önemlilerinden biri, 19 Mart 1917'de teşekkül eden Bakü Sovyeti (Belediyesi) idi. Bakü Sovyeti, kendisini işçi halkın yani proletaryanın temsilcisi şeklinde göstererek şehrin en üst yönetim organı olduğunu ilan etmiştir. Bu yönetimin başkanlığını, yerli Azerbaycan halkına karşı düşmanlıkla tanınan Ermeni milliyetçisi Stepan Şaumyan üstlenmiştir. Ağırlıklı olarak Bolşeviklerden oluşan Bakü Sovyeti, Bakü'deki siyasi dengelerin net bir şekilde ortaya konması amacıyla 1917 Ekim ayında seçimlere gitme kararı almıştır. Fakat seçimler beklenmediği bir şekilde Musavat Partisi'nin

zaferiyle neticelenmiştir. Bunun üzerine, Bakü Sovyeti'ndeki sosyalist gruplar Müsavat'ın yönetimi ele almasına itiraz etmiş ve sonuç olarak Müsavat Partisi Sovyet'ten çekilmek zorunda kalmıştır (Jafarzade, 2022).

Bu olaylar ardından, 8 Kasım 1917'de Müsavat Partisi, Bakü'de düzenlenen Müsavat Partisi birinci kongresinde, yerel özerklik ilkesine dayalı bir program kabul etmiştir. Bu programa göre, Azerbaycan'da merkezi Rusya'ya bağlı yerel özerklik meydana gelmeliydi. Bu gelişme, dönemin siyasi atmosferinde oldukça kritik bir öneme sahip olarak değerlendirilmektedir. Lakin bununla beraber, Bakü yönetiminden dışlanmış olsalar dahi, Müsavat Partisi'nin bağımsız bir devlet fikrine ulaşamadığı da gözlemlenmektedir (Bal, 2014). Bu strateji, Müsavat Partisi'nin Azerbaycan halkının taleplerini temsil ederken ve Rusya'daki siyasi süreçlere karşı mücadele ederken, ihtiyatlı ve pragmatik bir tutum sergilediğini göstermiştir.

Şubat Devrimi'nin ardından geçici hükümetin zayıflaması ve I. Dünya Savaşı'nın devamı sebebiyle Rusya'da siyasi ve ekonomik istikrarsızlık doğmuştur. Bu bağlamda, Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşevik Parti, sosyalist bir devrim gerçekleştirmek amacıyla harekete geçmiştir. 25 Ekim 1917'de Petrograd'daki Kışlık Sarayı ele geçiren Bolşevikler, Geçici Hükümeti devirerek Sovyet iktidarını kurmuş ve böylece Ekim Devrimi gerçekleştirilmiştir.

Yeni yönetim, 15 Kasım 1917 tarihinde "Köylü ve İşçilerin Hakları Beyannamesi"ni ilan ederek, Rusya topraklarında yaşayan bütün milletlere kendi geleceklerini tayin etme hakkı tanıyacağına dair söz vermiştir. Bu durum, Kafkasya'daki milletler için de geçerli olup bağımsızlık ilan etme hakkını elde etmeleri anlamına geliyordu (Dekreti Sovetskoy Vlasti, 1957). Fakat Kafkasya milletleri bu yönde bir girişimde bulunmamışlardır. Bunun esas sebebi olarak, kendilerini hâlâ Rusya'nın bir parçası olarak kabul etmeleri gösterilebilir. Bu durum, Azerbaycan dâhil, Rusya'da Kafkasya içindeki milletlerin özerk idare düşüncesini benimsediklerini ve daha fazlasını talep etmeye istekli olmadıklarını açığa çıkarmaktadır.

Kurucu Meclis'in toplanma ümitlerinin olmaması ve Bolşeviklerin iktidara gelmelerinin ardından Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar merkezi hükümete olan güvenlerini kaybetmişlerdir. Bu durum, Güney Kafkasya bölgesindeki toplulukların ve milletlerin geleceğe yönelik kaygılarını artırmıştır. Aynı zamanda, siyasetçiler arasındaki müzakereler şiddetlenmiş ve farklı gruplar arasında güven krizi yaşanmıştır. Bu yüzden OZAKOM feshedilerek yerine 28 Kasım 1917'de Maveray-ı Kafkas Komiserliği (Zakavkaskiy Komisariat, ZAVKOM) kurulmuştur. Bu yeni komiserlik, ülkedeki farklı grupların temsilcilerinden oluşan bir heyet tarafından idare edilecekti. Komiserlik, ülkedeki sosyal ve siyasi meselelerle uğraşmak ve bunları çözmek için değişik programlar tatbik etmeyi hedefliyordu (Abdullayev, 2015).

Bolşeviklerin iktidara gelmelerinin ardından karşılaştıkları en büyük meselelerden biri, Bakü petrolü üzerinde hâkimiyet sağlamaktı. Bakü o devirde dünyanın en büyük petrol üreticisi durumunda olup, Sovyetler Birliği'nin kalkınması için kritik bir kaynak olarak kabul edilmekteydi. Bolşevikler, Batı'nın karışması ve Azerbaycan'daki milliyetçi hareketlerin kuvvetlenmesi sebebiyle Bakü petrolünü kaybetmeleri halinde, kapitalist Batı karşısında zayıf düşeceklerinin bilincindeydiler. Bu yüzden 15 Kasım 1917'de Bolşevikler, Sovyet idaresini Bakü'de tek resmi otorite olarak ilan etmişlerdir. Bu şekilde, Bakü'nün yönetimini ele alarak petrol üretimini denetim altına almaya başlamışlardır. Ancak, bu hareket Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini kuvvetlendiren unsurlardan biri haline gelmiştir. Müsavat Partisi, 1917'nin Kasım ayı sonundaki kongresinde bu durumu açıkça dile getirmiş ve Kurucu Meclis'in toplanacağına olan inancın yitirilmesiyle birlikte, artık milli Azerbaycan hükümetinin kurulmasının kaçınılmaz olduğunu beyan etmiştir (Volhonskiy ve Muhanov, 2007). Böylece özerklik fikrinin yerini, yavaş yavaş Rusya'dan bağımsız bir devlet yapılanması fikri almaya başlamıştır. Ancak ileride görüleceği üzere bu fikir, ilk önce federasyon olarak teşekkül edecekti.

Bu dönem, I. Dünya Savaşı'nda büyük zararlara uğrayan Osmanlı İmparatorluğu dış politikasını da Kafkasya topraklarına yönlendirmiştir. Güney Kafkasya'da ZAVKOM hükümeti kurulduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu onlara bağımsızlıklarını ilan etmeleri için baskı yapan ilk devlet olmuştur. Osmanlı'nın bu politikasının başlangıcı, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çıkmasına yol açacak olan Brest-Litovsk Barış Konferansı sürecinde (22 Aralık 1917-3 Mart 1918), Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla görülmüştür. 18 Aralık 1917'de Rusya ile imzalanan bu mütareke, Osmanlı ve Rusya arasındaki savaşa son vermiştir. Olayların akışına göre, Osmanlı tarafından Kafkasya cephesi 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın mütareke teklifini kabul eden Rusya ordusu Kafkasya cephesi komutanı Tümgeneral Prjevalski, yeni kurulmuş Sovyet hükümeti adına değil de Maveray-yı Kafkasya Komiserliği adına hareket etmiştir (Swietochowski, 1985). Bu şekilde, Erzincan Mütarekesi, ZAVKOM'un dış politikada gerçekleştirdiği ilk bağımsız eylem olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise de facto olarak ZAVKOM hükümetini tanıyan konumda bulunmuştur (Həsənli, 2009).

Brest-Litovsk Konferansı esnasında, Azerbaycan'da Şamhor olayları meydana gelmiştir. Rus askerleri, Kafkasya bölgesinden çekilirken silahlarını yerli ZAVKOM hükümetine teslim etmeleri gerektiği halde bu teklifi reddedince, Müslümanlarla aralarında silahlı çatışma yaşanmış ve Şamhor'da (günümüzde Şemkir) kanlı bir trajedi gerçekleşmiştir. Bu olay, yeni meydana gelmiş Maveray-yı Kafkas Komiserliği'nin askerî açıdan güçsüz olduğunu ortaya

çıkaran ilk olay olmuş ve aynen önceki OZAKOM gibi, ZAVKOM siyasi yapılanmasının da bölgeyi kontrol etme kabiliyetini sorgulamaya olanak tanımıştır (Kazemzade, 2010). Ayrıca Şamhor olayları, Güney Kafkasya'da yaşanan etnik ve siyasi gerilimlerin somut bir tezahürü olarak ortaya çıkmış ve bölgedeki Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasındaki gerginliği apaçık gözler önüne sermiştir. ZAVKOM'un, Çarlık döneminden beri süregelen Ermeni mezalimine karşı başarısızlığının üzerine bir de bu olayların yaşanması, bölgedeki Azerbaycan Müslümanlarını Osmanlı hükümeti ile iş birliği yapmaya itmiştir. Azerbaycan için, milli ve dini bağları bulunan Osmanlı'nın, kendilerinin de içinde bulunduğu ZAVKOM'dan daha güçlü bir destekçi olarak görülmesi, Azerbaycan'da milliyet temelli bir devlet meydana getirme siyasetine ivme kazandırmıştır.

Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti, ZAVKOM'dan Ermeni zulmünün bir an önce sonlandırılmasını talep etmiştir. Ancak, Ermeni mezalimine müdahalede yetersiz kalan ZAVKOM, bölgesel idari otorite olarak etkili bir yasama organına ihtiyaç duyduğunu anlamıştır. Bununla, Güney Kafkasya'nın dengeli ve istikrarlı bir politikaya yönlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Ayrıca, Ermeni mezalimine ve diğer bölgesel sorunlara daha etkin bir şekilde müdahale etme imkânı sağlayacak bir yapıya sahip olmasıyla, bölgedeki topluluklar arasında daha sağlam bir güven ve iş birliği ortamı meydana getirmek mümkün olacaktı. Bu ihtiyaç doğrultusunda, 23 Şubat 1918'de Maveray-yı Kafkas Seymi (Meclisi) kurulmuştur.

3 Mart 1918'de Sovyet Rusya'sı, İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu üç vilayet anlamına gelen "Elviye-i Selase" yani Kars, Ardahan ve Batum'u geri kazanmıştır. Lakin Bolşevikler, antlaşmayı kendi istekleriyle imzalamalarına rağmen, Rus kamuoyunda haksız şekilde imzalandığı izlenimini yaratmak amacıyla çaba göstermişlerdir. Nitekim Bolşeviklerin kendi iradeleriyle kapitülasyon antlaşması imzalaması, Rusya içindeki prestijlerini zedeleyebilirdi (Həsənov, 2018). Oysa kendisini hala Rusya'nın bir parçası olarak gören Maveray-yı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nı onaylamayı reddetmiştir. Kendileri için stratejik bölgeleri kaybetmek ne Gürcü ne de Ermeni milletvekillerinin çıkarlarına uymaktaydı. Azerbaycanlı milletvekilleri ise Gürcü ve Ermenilerin bu kararına itiraz etmişlerdir. Onlar, kendisini Rusya'nın bir parçası olarak kabul eden Maveray-yı Kafkasya hükümetinin bu antlaşmayı onaylamamasının tutarsız olduğu görüşündeydiler. Bu ortamda Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Azerbaycanlıları Osmanlı'yı desteklemekle suçlaması, Seym içindeki milli fraksiyonlar arasındaki görüş ayrılıklarını daha da büyük boyuta taşımıştır. Bu atmosferde, ortak hedefler ve iş birliğinin sağlanması giderek zorlaşmış ve bölgedeki halklar arasındaki gerilimler artmaya başlamıştır (Kazemzade, 2010).

Bu süreçte Osmanlı Hükümeti, Maveraya-yı Kafkas Hükümetinden bağımsızlık ilan etmesi beklentisiyle, Trabzon'da bir konferans düzenlenmesi çağrısında bulunmuştur. Katılım sağlama dışında seçeneği olmayan Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, temsilci heyetini Trabzon'a göndermeyi kabul etmiştir. Kafkasya temsilcilerinin başkanlığını, Seym'in de başkanı Menşevik bir Gürcü olan Akaki Çenkeli üstlenmiştir. Bu temsilci heyeti içerisinde Azerbaycanlı Müslümanlardan dört kişi bulunmaktaydı. Konferans öncesinde, Çenkeli'nin Seym'e nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği konusunda soru sorması, Seym içinde uzun süre devam eden tartışmalara sebep olmuştur. Zira Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmeyen Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti, aynı anda kendisini bu antlaşmayı imzalayan Rusya'nın bir parçası olarak görmekteydi. Azerbaycanlı hukukçu ve gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Başbakanı olacak olan Fetali Han Hoyski, Seym'in içinde bulunduğu çelişkiye dikkat çekerek bunun bir sonuca bağlanması gerektiğini vurguluyordu, Ermeni ve Gürcüler ise bu çelişkili durumu idare etme taraftarıydılar. Böylece, nasıl hareket edileceği üzerinde bir uzlaşma sağlanamadan Seym üyeleri, bu toplantıdan iki gün sonra Trabzon Konferansı'na (12 Mart - 13 Nisan 1918) katılmışlardır.

Konferansın açılış gününde, Osmanlı murahhas heyeti lideri Rauf Bey, Çenkeli'ye bağımsız Kafkasya Devleti'ni mi, yoksa Sovyet Rusyası'nı mı temsil ettiği sorusunu sormuştur. Bu soruya Çenkeli'nin kesin cevap verememesi ve Seym'in "neredeysel" devlet olduğunu belirtmesi, durumun ne kadar karmaşık olduğunu göstermekteydi. Ancak bu cevapla yetinmeyen Osmanlı Hükümeti, daha tutarlı bir cevap vermesi için Seym'e zaman tanımıştır. Zira Osmanlı tarafı için Maveraya-yı Kafkasya Hükümetinin bağımsızlığının ilan edilmesi oldukça önemliydi. Buna rağmen, devam eden görüşmelerde Seym üyeleri bu soruya bir kez daha net cevap verememişlerdir (Həsənli, 2009). Ayrıca Seym, Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmediği için, Osmanlı'ya Rusya tarafından terk edilen toprakları bırakmak istememekteydi. Bu şartlar altında Osmanlı Hükümeti, Trabzon Konferansı devam ederken Kars ve Ardahan'ı askeri güçle ele geçirmek için harekete geçmiştir. 19 Mart 1918'de Ardahan, Osmanlı toprağı olarak ilan edilmiştir.

Osmanlı Hükümetinin bu kararlı adımlarının perde arkasında da önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Trabzon'da süren görüşmeler sırasında, Osmanlı heyeti, Güney Kafkasya heyetinin Azerbaycanlı üyeleriyle ve ardından heyetin lideri Çenkeli ile gayriresmi görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu görüşmelerde Azerbaycanlı temsilciler, Seym içindeki çelişkili tutumları ve kendilerinin Osmanlı'ya olan güvenini dile getirmiş; Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin üyeleri arasında bağımsızlık konusundaki kararsızlık ve güvensizliğin devam ettiğini göz önünde

bulundurarak, Kafkasya ittifakının uzun ömürlü olmayacağını belirtmişlerdi (HR. SYS, no. 2371/4, v. 9-10, HR. SYS. no. 2371/4, 17-18, HR. SYS, no. 2371/4, v. 20-21, s. 1-2.). Neticede, yasama organı olarak oluşturulan Seym, Azerbaycanlı siyasetçiler arasında millî bir devletin kurulmasının kaçınılmaz olduğu gerçeğini ortaya koymuştur.

25 Mart'ta Tiflis'te Seym'in bir diğer toplantısında Müslüman üyeler, Rusya'dan bağımsızlığın ilan edilmesi için ilk defa öneride bulunmuşlardır. Bu öneri, toplantının en önemli gündem maddelerinden biriydi ve tartışmalar uzun sürmüştür. Müslüman üyeler, Seym'in tutarlı bir dış politika yürütemediğini ve kendilerinin de bu durumu daha fazla desteklemeyeceklerini açıkça ifade etmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı ile savaşa girilmesi halinde savaşa katılmayacaklarını da belirtmişlerdir (Kazemzade, 2010).

26 Mart'ta Seym'in devam eden toplantısında, Azerbaycanlılar Kars ve Ardahan'da Türklerin çoğunlukta olduğunu ifade etmiş ve bu sebeple Osmanlı'ya hak kazandırmıştır. Ancak bu dönemde Bakü Bolşeviklerin elindeyken, Batum şehrinin Güney Kafkasya için denizlere tek çıkış yolu olması sebebiyle, Maveray-ı Kafkas Hükümeti'nin Batum olmadan hayatta kalamayacağını savunmuş ve bu sebepten Batum'un Osmanlı'ya verilmemesi fikrinde olmuştur (Arkomed, 1923). Toplantının sonunda Seym üyeleri, başka bir çıkış yolu görmediği için Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmesi konusunda anlaşmışlardır.

Bu dönemde Bakü'de yaşanan siyasi ve etnik gerilimler giderek tırmanmıştır. Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasındaki süregelen anlaşmazlıklar, sosyal ve siyasi çatışmaların artmasına sebep olmuştur. Özellikle Ermeni nüfusunun artması ve Azerbaycanlıların bölgedeki ekonomik ve kültürel hâkimiyetini kaybetme korkusu gerilimi daha da artırmıştır. Bu süreçte, farklı etnik gruplar arasındaki iletişim ve anlayışı arttırmak için yapılan girişimler yetersiz kalmış ve taraflar arasındaki güvensizlik artmıştır.

31 Mart - 3 Nisan 1918'de, Ermeni silahlı grupları ve Sovyetlerle iş birliği içindeki Bakü Komünü, Azerbaycanlı sivil nüfusa yönelik büyük çaplı bir saldırı düzenlemiştir. Saldırıların sonucunda, Bakü ve civarında yaklaşık olarak 12.000 Azerbaycanlı sivil hayatını kaybetmiştir. Bu trajik olaylar, Azerbaycan tarihinde "Mart Katliamı" olarak anılır ve etnik çatışmaların boyutlarını gösterir. Bu olaylar sonrasında, Azerbaycan siyasi çevrelerinin Rus devrimine olan umutları tam olarak kaybolmuştur. Ayrıca bu olaylar Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Özerklik için yürütülen mücadele, bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Bunun yanı sıra, "Mart Katliamı" sonrası Azerbaycan toplumunda birlik ve dayanışma duygusu güçlenmiştir (Qafarov, 2018; Bal, 2014).

Tüm bu olayların yaşandığı sırada, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereği Osmanlı İmparatorluğu harekete geçerek, 5 Nisan'da Kars ve Ardahan'ı geri almıştır. Meydana çıkan durumdan en iyi şekilde faydalanmak isteyen Osmanlı Hükümeti, 6 Nisan 1918'de Maveraya-yı Kafkas temsilci heyetine ultiatom yollayarak, 48 saat içinde onlardan bağımsızlıklarını ilan etmelerini istemiştir.

Bağımsızlık düşüncelerinin yavaş-yavaş oluşmasındaki bu süreçte, Azerbaycanlı siyasiler yeterli askeri güce sahip olmadıklarından dolayı Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmeyi de bir siyasi varyasyon olarak görüyorlardı (Həsənli, 2009). Bu nedenle, Seym ne karar vereceğini tam olarak bildirmeden önce, 7 ve 8 Nisan tarihlerinde Azerbaycanlı temsilciler tarafından Osmanlı heyetine bir muhtıra sunulmuştur. Mart Katliamı'nı anlatan bu muhtıra, M.E. Resulzade tarafından sunulmuş ve Azerbaycanlıların umutlarını kardeş Osmanlı Türklerine bağladığını söylemiştir. Resulzade, bu muhtirasında Azerbaycan'ın son gayesinin Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmek olduğunu vurgulamıştır (HR. SYS, no. 2371/6, v. 17). Görüldüğü gibi Azerbaycan'ın devletleşme sürecinin nasıl şekillendirileceği, Azerbaycan liderleri tarafından hala tam olarak netleştirilmemiştir.

Azerbaycan tarafından sunulan muhtıra sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu daha kararlı bir tutum sergilemeye başlamıştır. 10 Nisan 1918'de Seym, "Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edildiğini ve gelecekteki konuşmaların bu antlaşma üzerine inşa edileceğini" açıklamıştır. Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmesi, yine Seym içinde birçok muhalif fikirleri ortaya çıkarmıştır. Hükümetin askeri güçten yoksun olduğu ve milli fraksiyonlar arasındaki anlaşmazlıkların yaşandığı bir ortamda kabul edilen ultiatom, birkaç gün içinde Osmanlı'ya karşı ciddi bir karşıtlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, Osmanlı'nın Batum'u almasıyla daha da güçlenmiştir. Osmanlı tarafı, Brest-Litovsk Antlaşması'nı onaylayan Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'ne Batum'u terk etmeleri için iki gün vakit tanımış ve aksi takdirde 13 Nisan öğlen vaktinde Türk askerlerinin harekete geçeceğini bildirmiştir. Seym, bu duruma karşılık olarak savaş hazırlıklarına başlamış ve Osmanlı'nın kararlı tavrına karşı bir cevap vermeye hazırlanmıştır.

Azerbaycanlı Rüstembeyli, Seym'deki bu duruma karşı itirazda bulunmuştur. "Müslümanlarla ilgili daha harbi mükellefiyetler bile uygulamayan" Seym'in, şimdi onlardan "kardeşleri olan Osmanlı'ya karşı savaşmalarını istemelerinin hiçbir amaca hizmet etmediğini" söyleyerek savaşa katılmayacaklarını ve bu fikri desteklemediklerini açıklamıştır (Kazemzade 2010, Həsənli, 2009). Buna karşılık, Gürcüler ve Ermeniler, Azerbaycan tarafını ihanetle suçlayarak, Maveraya-yı Kafkas heyetini Trabzon'dan geri çağırılmışlardır. Azerbaycanlı heyet üyesi ve ileride

Dışişleri Bakanı olacak Memmedhasan Hacinski buna karşı çıksa da Müslümanlar geri dönüşten başka bir seçeneği olmadığını görerek Trabzon Konferansı'nı terk etmişlerdir (Swietochowski, 1985). Ancak, tüm bunlara rağmen Azerbaycanlı siyasetçiler, Osmanlı hükümeti ile yakın ilişkilerini devam ettirmişlerdir (Volhonskiy ve Muhanov, 2007)

Diğer taraftan, Osmanlı'ya karşı savaşa girme kararı alan Maveraya-yı Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcü politikacılar, 13 Nisan 1918'de yayınladıkları kararlar, Seym'in faaliyetlerini iki haftalığına durdurup idareyi "Âli Müdafaa Konseyi"ne devretmişlerdir. Bu konseyde, iki Gürcü ve bir Ermeni yönetimi ele alırken, Azerbaycanlılara yer verilmemiştir (Həsənli, 2009). Bu olay, Azerbaycan ile diğer milli fraksiyonlar arasındaki hukuki ve düşünsel farklılıkları bir kez daha ortaya koyan olay olmuştur. Böylelikle, Maveraya-yı Kafkas Hükümeti içindeki gerilim artmaya devam etmiş ve çözüm bulmak daha da zorlaşmıştır.

Savaşın ilanından bir gün sonra, 15 Nisan 1918'de Batum şehri Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilirken, Kafkasya Hükümeti savaşın devam ettirilmesinin kendilerine yarar sağlamayacağını kavramıştır. Bu sebeple, 22 Nisan 1918'de Osmanlı Hükümeti'nin Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'ne barış görüşmeleri için sunduğu teklifi kabul etmeleri kaçınılmaz hale gelmiştir. Ancak durum yalnızca barış görüşmeleriyle sınırlı kalmamıştır. Barış teklifinin yapıldığı gün, Maveraya-yı Kafkas Seymi, merkezi Rusya'ya olan bağlılıklarına rağmen beklenen yardımın gelmemesi üzerine bağımsızlık ilan etme kararı almışlardır. Bu sayede, 22 Nisan 1918'de Tiflis merkezli Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Bu yeni cumhuriyetin kuruluşu, Kafkasya'nın geleceği açısından büyük öneme sahiptir. Artık bölgede halkın kendini yönetme hakkı kabul görmüş ve bu yeni yönetim, gelecekte ortaya çıkacak milli cumhuriyetlerin oluşumunda en önemli adım olmuştur.

Bu yeni siyasi yapılanmada, 12 kişilik kabinede 5 üye Azerbaycan'a ait olmuştur. 28 Nisan 1918'de Osmanlı İmparatorluğu, bu yeni yapılanmanın bağımsızlığını tanıyarak, Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin ilk kez de facto olarak uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır (Dokumentı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii, 1919). Kafkasya Cumhuriyeti, Rusya'dan ayrıldıktan sonra bağımsızlığını ilan ederken, Osmanlı İmparatorluğu ile barış görüşmelerine devam etme amacıyla Batum kentinde toplanma önerisi sunmuştur. Bu teklif, Azerbaycan için zor bir dönemde gelmiş ve 11 Mayıs 1918'de Batum Konferansı açılmıştır.

Batum Konferansı'nda, Osmanlı'yı temsilen heyetin başkanlığını Halil Bey (Menteşe) yürütürken, Maveraya-yı Kafkas temsilcisi olarak Akaki Çenkeli görev almıştır. Delegelerin sayısı 45 olup, Azerbaycanlılar arasında Hacinski ve Resulzade de yer almıştır. Ancak önceki

konferanslardan kaynaklanan güvensizlik ortamı, burada da etkisini göstermiş ve Batum temsilcilerinin tutarlı bir politika izlemelerini engellemiştir. Konferans, aralıklarla 4 Haziran 1918 tarihine kadar devam etmiş olup, Kafkasya temsilcileri arasındaki güvensizlik nedeniyle daha çok perde arkası entrikalarla geçmiştir (Swietochowski, 1985). Konferans başlamadan önce Osmanlı hükümeti, Halil Bey'e Kafkasya Federasyonu'ndan, yarım kalan Trabzon görüşmeleri nedeniyle yeni toprak talep etmesini istemiştir. Bunun üzerine, 11 Mayıs 1918'de, konferansın açılış gününde, Halil Bey Kafkasya temsilci heyetine bu şartı sunmuştur (HRS. SYS, no. 2399/1, v. 1-2.).

Osmanlı Hükümetinin toprak talepleri, başta Ermeni ve Gürcüler olmak üzere Kafkasya Federasyonu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ancak Azerbaycanlılar tepki göstermemiştir. Bunun en önemli sebebiyse, Osmanlı'nın Batum'daki murahhas heyetinden, Azerbaycan'ın farklı yerlerinden gelen temsilcilerin Ermenilerin onlara karşı uyguladıkları terör faaliyetlerine karşı yardım istemiş olmasıdır. Hatta Azerbaycanlı temsilciler, askeri yardım yapılamayacaksa, Osmanlı yetkililerinden kendilerini ilhak etmelerini talep etmiştir (HR. SYS, no. 2373/1, v.56, s. 1-2; HR. SYS, no. 2373/1, v. 53; HR. SYS, no. 2373/1, v. 52.). Bu olaylar, Azerbaycan'ın Müslüman halkının Ermeni terör örgütlerine karşı ne kadar zor durumda olduğunu göstermekteydi. Diğer taraftan, yaşananlar Kafkasya Federasyonu'nun Azerbaycan halkı nezdinde ne kadar zayıf otoriteye sahip olduğunu da ortaya koymaktaydı.

Batum Konferansı sürecinde, Almanyalı temsilciler danışman statüsünde bulunmaktaydılar. Gürcüler ve Ermeniler, Osmanlı Hükümetinden Almanların konferansta temsil edilmesini talep ederek durumdan kendi yararları için faydalanmak niyetindeydiler. Almanlar, zaten Osmanlı ile müttefik olmalarına rağmen, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın doğuya yönelik ilerleme politikasını kısıtlamayı amaçlıyorlardı. Bu sebeple onlar Gürcü ve Ermenilerin isteklerini destekliyorlardı. Buna rağmen Halil Bey Ermeni ve Gürcülerin talebini kabul etmeyerek, Almanların Batum Konferansı'nda herhangi bir yetkisinin bulunmadığını ifade etmiştir. Bu ortamda, Azerbaycan ile Osmanlı arasındaki yakınlaşma devam ederken, Ermeniler ve Gürcüler de Alman nüfuzuna girmeye başlamışlardır.

1918 yılının mayıs ayına gelindiğinde, Kafkasya Federasyonu'nun parçalanmaya başlamış olduğu genel olarak kabul edilmekteydi. Gürcüler, Almanlarla kurmuş oldukları ilişkilere güvenerek, 25 Mayıs 1918 tarihinde ilk kez milli bağımsızlık konusunu ciddi bir şekilde tartışmaya açmışlardı. Bu durum, Kafkasya Federasyonu'nda yaşanan ilk çözülme olarak kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmelere mukabil, 26 Mayıs 1918'de Kafkasya Cumhuriyeti'ne bir ultiatom iletmeyi uygun görmüştür. Ültimatomda, bir kez daha, Seym'in

Güney Kafkasya'daki Ermeni zulmüne karşı Müslümanları koruma sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiği vurgulanmış ve daha önce Halil Bey tarafından yapılan toprak taleplerinde bulunulmuştur. Ayrıca, yetmiş iki saat içerisinde yanıt alınmaması halinde sorunların askeri yolla çözüleceği ifade edilmiştir (Dokümanı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii, 1919).

26 Mayıs'ta bildirilen toprak talepleri arasında, Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinin de olması, Osmanlı ordusundan başka desteğe sahip olmayan Azerbaycan hükümeti için kabul edilebilir bir şart olmuştur. Nitekim merkezi Bakü şehrini bile elinde bulunduramayan Azerbaycan için, askeri güce sahip Osmanlı Hükümeti'nden başka müttefik bulunmamakta idi. Bundan önce Kafkasya Federasyonu'na bağlı Müslüman askeri birliklerin Bakü'yü Bolşeviklerden temizlemekte başarısız olmaları, daha büyük çaplı askeri operasyonlara ihtiyaç duyulduğunu da net bir biçimde göstermiştir (Volhonskiy ve Muhanov 2007). Ayrıca bu mağlubiyet, Azerbaycan siyasetleri arasında, Bakü Sovyeti'nin gücünün ne kadar artmış olduğunun göstergesi olmuş ve diğer Azerbaycan topraklarının da kaybolması endişesini meydana getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ultiyatomunu verdiği gün, Seym üyelerinin son toplantısı gerçekleşmiştir. Azerbaycanlı milletvekilleri, Gürcülerin bağımsızlık düşüncesinde olduğunu bilmekteydiler. Bu nedenle, meydana çıkacak olan bağımsız milli hükümetlerin Sovyet Rusya'ya karşı zayıf kalacağını düşünerek Gürcüleri uyarışlardır. Ayrıca, Federasyon'un dağılması durumunda tüm sorumluluğun Gürcülerde olacağını da hatırlatmışlardır (Həsənli, 2009). Ancak artık çok geçtir.

26 Mayıs 1918'de Seym'in kendini feshetmesiyle bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Bu gelişme karşısında Azerbaycan, 27 Mayıs'ta bir toplantı düzenlemiştir. Sovyetlerin elindeki Azerbaycan topraklarından uzakta, Tiflis'te siyasi faaliyette bulunan Azerbaycan siyasetçileri, Gürcülerin aldığı bu karar sonucunda ciddi zorluklarla karşılaşmışlardır. Ermenilerle federasyonun sürdürülebilir olmadığı da aşikârdı. Bu nedenle, Seym'deki Azerbaycanlı milletvekilleri, Azerbaycan'ın yönetimini Geçici Milli Konsey'e devrederek başkanlığa M. E. Resulzade'yi getirmişlerdir.

28 Mayıs 1918'de toplanan Milli Konsey, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni resmen ilan etmiştir. Azerbaycan'da gerçekleştirilen ulus devlet ilanı ile M. E. Resulzade'nin ifade ettiği üzere "Azerbaycan milletinin varlığı siyasi anlamda tescil edilmiştir. Azerbaycan kelimesi, coğrafik, etnografik ve dilbilimsel bir ifade olmaktan çıkarak siyasi bir anlam kazanmıştır" (Həsənli, 2009). Bu sayede, bir nevi emrivaki ile karşı karşıya kalan Azerbaycan, gelişmekte

olan bağımsız milli devlet fikrini hayata geçirmiştir. Sonuç Azerbaycan cumhuriyet meydana gelmiştir.

## **Sonuç**

1828-1918 yılları arasındaki tarihsel sürecin analizi, tarih boyunca Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin ve bağımsızlık isteğinin sürekli olarak güçlendiğini göstermektedir. Azerbaycan, küresel ve bölgesel çıkarlar doğrultusunda değişen bir bağımsızlık sürecine sahip olup, bu durum ülkenin sosyal ve siyasi yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu süreç aynı zamanda, ulusal kimliğin ve bağımsızlık ideallerinin yerleşmesi ve Azerbaycan halkının çeşitli kültürlerle etkileşim içinde kendi özgün değerlerini oluşturması açısından önem taşımaktadır. Bu dönemde yaşanan olaylar ve gelişmeler, Azerbaycan tarihine iz bırakmış ve günümüz Azerbaycan'ının temellerini atmıştır. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı, Azerbaycan halkının bağımsızlık ve özgürlük ideallerine destek vererek Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. Aynı dönemde, Kafkasya Federatif Cumhuriyeti içinde yaşanan dini ve milli ayrımlar da Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde etkili olmuştur. Bu süreçte, Azerbaycan halkı, dini ve milli ayrımların üstesinden gelerek kendi bağımsız milli demokratik devletine yönelmiştir. Bu olaylar, Azerbaycan halkının bağımsızlık ve özgürlük ideallerini nasıl sürdürdüğünü ve hangi zorluklarla mücadele ettiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, Azerbaycan'ın dış politika stratejilerinin bölgesel dengeyi nasıl etkilediğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Sonuç olarak söz konusu tarihsel sürecin incelenmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine ve ulusal kimliğine dair derin bir anlayışa ulaşmamızı sağlamaktadır. Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci, tarihi ve kültürel açıdan zengin bir mirasın ürünü olup, bu mirasın incelenmesi Azerbaycan'ın gelecekteki gelişimine ve uluslararası ilişkilerine katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi ve ulusal kimliğinin gelişimi hem bölgesel hem de küresel düzeyde önemli bir tarihsel süreç olarak değerlendirilmelidir.

## **Kaynakça**

Abdullayev, M. (2015). *İstoriya Azerbaycana*, Bakü, Zərdabi LTD.

Arkomed, S. T. (1923). *Materialı Po İstorii Otpadeniya Zakavkasya Ot Rossiyi*, Tiflis, Krasnaya Kniga.

Bagirova, İ. (1997). *Politiçeskiye Partii i Organizasii Azerbayjana v Naçale XX veka (1900-1917)*, Bakü, Elm.

- Bal, Halil. (2014). *Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kuruluş Mücadelesi və Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, İdil Yayıncılık.
- Dekreti Sovetskoy Vlasti, C. 1.* (1957). Moskova, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı.
- Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii.* (1919). Tiflis, Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respublik.
- Hartill, Leonard Ramsden. (1990). *Bir Ermeninin Anılarında Azərbaycan Olayları*, İstanbul, Zafer Matbaası.
- Həsənov, Həsən. (2018). *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, Bakü, TEAS Press.
- Həsənova, Sədaqət. (2006). «Füyuzat» Jurnalı və Dil Problemləri, Bakü, Elm.
- Hüseynov, Heydər. (2007). *Azərbaycanda XIX əsr içtimai və fəlsəfi fikir tarixindən*, Bakü, Şərg-Qərb.
- Həsənli, Cəmil. (2009). *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Bakü, GARISMA.
- İsmayılov, Mahmud. (2007). *Azərbaycan Tarixi, C. 4*, Bakü, Elm.
- İsmayılov, Mahmud. (2008). *Azərbaycan Tarixi. C. 5*, Bakü, Elm.
- Jafarzadə, Amil. (2022) *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti və Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler*. Yüksek Lisnas Tezi, İstanbul.
- Kazənzadə, Firuz. (2010). *Borba Za Zakavkazye*, Bakü, Şərq-Qərb.
- Mahmudov, Yaqub. (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C. 2*, Bakü, Lider Nəşriyyat.
- Məmmədov, Nadir. (2005). *Axundzadə Mirzə Fətəli Əsərləri, C. 1*, Bakü, Şərg-Qərb
- Ordubadi, Səid Məmməd. (2007). *Qanlı İllər*, Bakü, Qafqaz.
- Swieotochowski, Tadeusz. (2004). *Russian Azerbaijan, 1905-1920*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Səfərəliyeva, G. (2012). *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Çarçısı: Həsən Bəy Zərdabi*, Bakü, Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Şahverdiyev, A. (2006). *Azərbaycan Mətbuat Tarixi*, Bakü, Tehsil.
- Tahirov, K. (2022). *Həsən Bəy Zərdabi*, Bakü, Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Volhonskiy, Mihail & Muhanov, Vadim. (2007). *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*. Moskova, Yevropa.
- Vəliyev, Akif. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Bakü, Elm və Təhsil.

Qafarov, Vasif. (2018). *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Bakü, TEAS Press.

Ələsgərzadə. Ə. (2000). *A. Bakıhanov. Gülistan-i İrem*, Bakü, Minarə.

Əzizov, Eldar. (2009). *DİFAİ: XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*, Bakü, CBS Polygraphic Production.